

Anna Mazur*

 orcid.org/0000-0001-9327-6361

Prawne aspekty restytucji dóbr kultury po I wojnie światowej. Krótka lekcja z przeszłości

Law aspects of restitution of cultural goods after WWI. The short lesson from the past

Słowa kluczowe: restytucja, niepodległość, dobra kultury, traktat wersalski, traktat ryski

Key words: restitution, independence, cultural goods, the Treaty of Versailles, the Treaty of Riga

WSTĘP

Bardzo ważną kwestią po odzyskaniu niepodległości przez Polskę stała się restytucja dóbr kultury. Nowo odradzający się kraj, grabiony przez 123 lata zaborów i wyniszczony przez I wojnę światową, musiał jak najszybciej rozpocząć walkę o odzyskanie dzieł sztuki, z których wiele było symbolami narodowymi. Podkreślano, że Polska musi odzyskać liczne księgozbiory wywiezione do Rosji, aby móc zacząć rozwijać szkolnictwo. W prasie w tamtym okresie pisano: „Już nam niejedno oddano, już wróciły do Warszawy cenne »arrasy«, i mebli dawnych części, już wykryto istnienie w Moskwie tyłu a tyłu zbiorów, wywiezionych z Polski po rozbiorach, a stanowiących niesłychanie artystyczny dorobek dawnej Polski – ale dotąd nie odzyskano wszystkiego, nie okazano nawet dobrej woli do wyrównania krzywdy historycznej” [1].

Zdecydowanie nie można zgodzić się z głosami, że restytucja po 1918 r. nie powiodła się – należy raczej stwierdzić, że okres ten był jednym z najbardziej owocnych w polskiej historii. Wynikało to z wielu czynników – najważniejszym wydaje się to, że Polska po zwycięskiej wojnie z bolszewikami w 1921 r. znalazła się na bardzo dobrej pozycji negocjacyjnej. Nie wolno również zapomnieć o ogromnym osłabieniu byłych zaborców. Bardzo ważne stało się też zaangażowanie wybitnych postaci, m.in. Mariana Morelowskiego, dla których kwestia ochrony polskich dóbr kultury stała się misją.

INTRODUCTION

A very important issue after Poland regained independence was the restitution of cultural goods. A newly resurrected country, plundered by 123 years of partitions and devastated by the First World War, had to start as soon as possible to fight for the return of works of art, many of which were national symbols. It was emphasized that Poland has to reclaim numerous collections taken to Russia to be able to start developing education. At the time, the press wrote: “We have already given many away, already valuable »tapestries« and old furniture have returned to Warsaw, so many of the collections have been discovered in Moscow, removed from Poland after the partitions, and which constitute an extremely artistic heritage of old Poland – but until now everything has not been recovered, even good will has not been shown to compensate for historical harm” [1].

We definitely cannot agree with the voices that the restitution after 1918 failed – it should rather be said that this period was one of the most fruitful in Polish history. It resulted from many factors – the most important seems to be that after the victorious war against the Bolsheviks in 1921 Poland found itself in a very good negotiating position. One cannot forget about the huge weakening of the former invaders. The involvement of outstanding figures, including Marian Morelowski, for whom the issue of protecting Polish cultural goods became a mission.

* Katedra Prawa Administracyjnego, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego

* *Department of Administrative Law, Faculty of Law and Administration of the Jagiellonian University*

Cytowanie / Citation: Mazur A. Law aspects of restitution of cultural goods after WWI. The short lesson from the past. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2019;59:145-152

Otrzymano / Received: 10.12.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 24.05.2019

doi:10.17425/WK59WWI

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

PRÓBA USTALENIA SKALI GRABIEŻY POLSKICH DÓBR KULTURY W TRAKCIE ZABORÓW I WOJNY ŚWIATOWEJ

Polska od stuleci, przez swoje położenie geopolityczne, często znajdowała się na arenie działań wojennych. Jedną z największych grabieży w historii Polski, przed II wojną światową, miała miejsce w trakcie potopu szwedzkiego w latach 1655–1657. Szwedzi wywozili wtedy wszystko, co udało im się umieścić na statkach, a resztę wysadzali w powietrze lub palili.

W 1914 r. ekspedycja Akademii Umiejętności przeprowadziła szczegółowe poszukiwania w archiwach i bibliotekach szwedzkich. Szwedzi odmawiali we wcześniejszych latach zwrotu zagrabionych dóbr argumentując, że w Polsce ze względu na położenie geopolityczne i ciągłe konflikty będą one bardziej zagrożone. Ten sam argument wykorzystywany jest w sporze między Wielką Brytanią a Grecją o marmury z Partenonu.

Kolejnym etapem grabieży był okres zaborów. Brakuje rzetelnych danych określających skalę rabunku ze względu na brak możliwości jej dokładnego określenia. W XVIII w. mało dworów posiadało własne inwentarze, dlatego niemożliwe jest porównanie stanu z 1772 r. ze stanem posiadania z 1918 r. W memorandumach sporządzanych po I wojnie światowej Marian Morelowski wskazywał, że Polskę „ograbiono tak niemiłosiernie, że takie ludowe muzea, jak (są tworzone) w Rosji, stworzyć w Polsce nie ma z czego. Wyliczenie wszystkich zbiorów jakie nam wyrwano przez przeciąg XIX i XX w. i wywożono do Rosji – zajęłoby bardzo wiele miejsca” [2, s. 80–90]. Podaje się, że straty polskich dóbr kultury należy określić na ponad milion obiektów wywiezionych do Rosji.

W dokumentach przygotowanych na konferencję wersalską prof. Marian Morelowski wprost wskazał, że „gdyby Polska zdołała odzyskać tylko te części majątku kulturalnego, które jej zabrały Niemcy i Austria i gdyby zbiory polskie z Rosji miały do nas nie wrócić, to kraj pozostawałby w dalszym ciągu pozbawionym głównej części najpotężniejszej, liczebnie i jakościowo” [3, s. 6]. Dodatkowo należy podkreślić, że na konferencji w Wersalu chodziło głównie o zawarcie traktatów z Niemcami i Austrią. Problematiczną kwestią pozostawała Rosja – państwo, które znalazło się w obozie zwycięskim po I wojnie światowej, a poza tym bardzo niechętnie do zwrotu dóbr kultury.

Polacy po I wojnie światowej domagali się zwrotu [3, s. 8]:

- a) archiwów dot. terytoriów, które weszły w skład Polski oraz wszelkich archiwów mających znaczenie historyczne,
- b) zbiorów naukowych – rękopisów, bibliotek, instrumentów naukowych, itd.,
- c) zbiorów artystycznych – obrazów, rzeźb, okazów sztuki stosowanej i muzealiów wszelkiego rodzaju, łącznie z katalogami, opisami i aktami,

AN ATTEMPT TO DETERMINE THE SCALE OF PLUNDERING POLISH CULTURAL GOODS DURING THE PARTITIONS AND WORLD WAR I

For centuries, Poland has often been in the arena of war activities because of its geopolitical position. One of the largest plunders in the history of Poland, before the Second World War, took place during the Swedish Deluge in the years 1655–1657. The Swedes then took away anything they had managed to put on the ships, and the rest were blown up or smoked. In 1914, the Expedition of the Academy of Skills (Akademii Umiejętności) carried out a detailed search in Swedish archives and libraries. The Swedes refused to return the stolen property in earlier years, arguing that in Poland, due to their geopolitical location and ongoing conflicts, they would be more at risk. The same argument is used in the dispute between Great Britain and Greece about the Parthenon marbles.

The next stage of plundering was the period of partitions. There is a lack of reliable data describing the scale of the robbery due to the inability to determine it precisely. In the 18th century, few manors had their own inventories, which is why it is impossible to compare the state of 1772 with the state of possession from 1918. In memoranda made after World War I, Marian Morelowski pointed out that “Poland was robbed so mercilessly that such folk museums, how (they are created) in Russia, create in Poland there is nothing to make of it. The list of all the collections that were taken out of us during the 19th and 20th centuries and exported to Russia – it would take a lot of space” [2, p. 80–90]. It is reported that the losses of Polish cultural goods should be determined for over one million objects exported to Russia.

In documents prepared for the Versailles conference, prof. Marian Morelowski directly pointed out that “if Poland managed to recover only those parts of the cultural property taken from Germany and Austria, and if Polish collections from Russia were not to return to us, then the country would still be deprived of the main part of the most powerful, numerically and qualitatively” [3, p. 6]. In addition, it should be emphasized that the Versailles conference was mainly about concluding treaties with Germany and Austria. Russia was a problematic issue – a state that found itself in the victorious camp after the First World War, and, besides, very reluctant to return cultural property.

Poles after the First World War demanded the return of [3, p. 8]:

- a) archives regarding territories that were included in Poland and all archives of historical significance,
- b) scientific collections – manuscripts, libraries, scientific instruments, etc.,
- c) artistic collections – paintings, sculptures, specimens of applied art and museum exhibits of all kinds, including catalogs, descriptions and files,
- d) any objects that are not part of the collection collected for museum purposes, but also artistic, commemorative and historical character, and scientific

d) jakichkolwiek przedmiotów, nie stanowiących części zbieranej w celach muzealnych kolekcji, ale tymże charakterem artystycznym, pamiątkowo-historiescznym i naukowym odznaczających się, przedmiotów kultu w postaci kielichów, ornatów, dzwonów, itd., części urządzenia wewnętrznego budynków rządowych itd.

Polsce zależało również na szybkim zrealizowaniu roszczeń restytucyjnych ze względu na to, że polskie zbiory w Rosji traktowane były w sposób skandaliczny – gromadzono je w piwnicach, nie konserwowano. Taki los spotkał 156 gobelinów (arrasów), które przez 60 lat leżały zapakowane w piwnicznych skrzyniach, a po ich wyjęciu zaczęto je dewastować, wycinając otwory w tkaninie, tak aby pasowały one do kominków [3, s. 29].

Polska dążyła do zabezpieczenia możliwości wystąpienia z roszczeniami restytucyjnymi – próbowano zagwarantować dostęp polskich misji do muzeów, archiwów i bibliotek państw byłych zaborców. Chciano również zobowiązać państwa zaborcze do zakazu translokacji polskich dóbr, jak i karania urzędników powstrzymujących prace Polaków – Polska gwarantowała w tym zakresie wzajemność. Strona polska podkreślała również konieczność wprowadzenia formuły zgodnie, z którą ze względu na zasadę sprawiedliwości – nie będzie poruszana kwestia przedawnienia i zwrotowi będą podlegać wszelkie dobra, których restytucja pozwoli na naprawienie zła wyrządzonego przez zaborców – chciano uciec od kazuistycznego rozstrzygania sporów (obecnie szczególnie widać, postulat ten nie znalazł posłuchu, a po II wojnie światowej sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej) [3, s. 64].

PODSTAWY PRAWNE RESTYTUCJI Z AUSTRII, NIEMIEC I WĘGIER PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

Sytuacja geopolityczna po I wojnie światowej była wyjątkowa [4]. Na mapie Europy pojawiło się wiele nowych państw – część z nich powróciła na mapy po wielu latach – tj. Polska, część wyodrębniła się w wyniku procesu tworzenia państw narodowych w XIX wieku. Wraz z rozpoczęciem procesu ustalania granic konieczna do uregulowania stała się również kwestia restytucji dóbr kultury.

Na zwołanej w Paryżu konferencji [5] jedną z kwestii najważniejszych do ustalenia dla delegacji polskiej była walka o zachodnią granicę. Kwestia restytucji dóbr kultury z Niemiec i Austrii nie była dla Polski priorytetowa. Było to spowodowane między innymi podziałem ziem między zaborcami oraz prowadzoną przez nich polityką. Choć w rękach Austro-Węgier znajdowały się Kraków i Lwów, to zaborca pozwalał na dużą autonomię i rozwój polskiej kultury. Zgoła inaczej wyglądała sytuacja w zaborze rosyjskim. Pogarszały ją liczne akcje konfiskacyjne po nieudanych zrywach niepodległościowych.

Na konferencji wersalskiej prowadzono długotrwałe negocjacje, które zakończyły się zawarciem pokoju

character, objects of worship in the form of goblets, chasubles, bells, etc., parts of the internal buildings of government buildings, etc.

Poland also depended on swift implementation of restitution claims due to the fact that Polish collections in Russia were treated in a scandalous manner – they were collected in cellars, not preserved. Such a fate was met by 156 tapestries, which for 60 years were packed in basement chests, and after they were removed, they began to devastate, cutting openings in the fabric, so that they fit into the fireplaces [3, p. 29].

Poland sought to secure the possibility of applying for restitution claims – attempts were made to guarantee the access of Polish missions to museums, archives and libraries of former partitioners. They also wanted to oblige the partitioning powers to prohibit the translocation of Polish goods, as well as to punish officials stopping the work of Poles – Poland guaranteed reciprocity in this respect. The Polish side also stressed the necessity to introduce a formula in accordance with which, due to the principle of justice – no matter of limitation and return will be subject to all goods whose restitution will allow to repair the evil caused by the invaders – wanted to escape from casuistic dispute resolution (currently it is particularly visible, the postulate did not hear, and after the Second World War the situation became even more complicated. Poland sought to secure the possibility of applying for restitution claims – attempts were made to guarantee the access of Polish missions to museums, archives and libraries of former partitioning powers. They also wanted to oblige the partitioning powers to prohibit the translocation of Polish goods, as well as to punish officials stopping the work of Poles – Poland guaranteed reciprocity in this respect. The Polish side also stressed the necessity to introduce a formula in accordance with which, due to the principle of justice – no matter of limitation and return will be subject to all goods whose restitution will allow to repair the evil caused by the invaders – wanted to escape from casuistic dispute resolution (currently it is particularly visible, the postulate did not hear, and after the Second World War the situation became even more complicated) [3, p. 64].

LEGAL BASIS FOR RESTITUTION FROM AUSTRIA, GERMANY AND HUNGARY AFTER THE FIRST WORLD WAR

The geopolitical situation after the First World War was exceptional [4]. Many new countries appeared on the map of Europe – some of them returned to maps after many years Poland, a part of which emerged as a result of the process of creating nation states in the 19th century. With the start of the process of establishing borders, the issue of restitution of cultural goods was also necessary to be regulated.

At a conference convened in Paris [5], one of the most important issues to be determined for the Polish delegation was the fight for the western border. The is-

23 czerwca 1919 r. z Niemcami w Wersalu [6], z Austrią 10 września 1919 r. w Saint-Germain-en-Laye [7]. W obu traktatach znalazły się postanowienia dotyczące kwestii restytucji dóbr kultury. Nie dotyczyły one konkretnie kwestii polskiej.

Zgodnie z art. 238 traktatu wersalskiego Niemcy zostały zobowiązane do restytucji w gotówce, jak również zwrotu wszelkiego rodzaju przedmiotów i walorów, zabranych, zajętych lub zaskwestrowanych [8, s. 49], w wypadkach, gdy można stwierdzić ich tożsamość na obszarze Niemiec bądź też na obszarze ich sprzymierzeńców. Tożsame postanowienie zawierał art. 184 traktatu z Saint Germain-en-Laye zawartego z Austrią.

PODSTAWY PRAWNE RESTYTUCJI Z ROSJI PO ODZYSKANIU PRZEZ POLSKĘ NIEPODLEGŁOŚCI – TRAKTAT RYSKI

Pierwszym aktem prawa międzynarodowego, który regulował restytucję od Rosji wprost, był traktat ryski [9]. Polska, powstrzymując wojska radzieckie, miała dobrą pozycję negocjacyjną, której niestety nie wykorzystała do końca. Na mocy art. 11 ust. 1 Traktatu Rosja i Ukraina zostały zobowiązane do zwrotu przedmiotów wywiezionych z Polski od 1772 r. Wśród nich wymieniono:

- a) wszelkie trofea wojenne (na przykład chorągwie, sztandary, wszelkie znaki wojskowe, działa, broń, regalia pułkowe itp.), (...);
- b) biblioteki, księgozbiory, archeologiczne i archiwalne zbiory, dzieła sztuki, zabytki oraz wszelkiego rodzaju zbiory i przedmioty o wartości historycznej, narodowej, artystycznej, archeologicznej, naukowej lub w ogóle kulturalnej.

Po podpisaniu traktatu najważniejszą kwestią stało się wprowadzenie jego zapisów w życie. Na mocy art. XI pkt 15 powołano do życia Komisję Mieszaną w Moskwie, składającą się z 3 przedstawicieli z każdej strony i niezbędnych ekspertów. To ona miała decydować o podziale spornych zbiorów, archiwów. Ostatnie posiedzenie Komisji Mieszanej odbyło się 18 kwietnia 1934 r. – powołano dwóch pełnomocników, którzy mieli doprowadzić do końca prace – jednakże strona rosyjska zerwała współpracę.

REALIZACJA ROSZCZEŃ RESTYTUCYJNYCH Z NIEMIEC I AUSTRII

Restytucja z Niemiec i Austrii nie budziła ogromnych kontrowersji – wykonywana była raczej sprawnie i nie powstawały poważne spory. Funkcjonowała Komisja Rewindykacyjna w Wiesbaden. Polski nie dopuszczono do działalności Komisji Odszkodowawczej, która została utworzona na mocy traktatu wersalskiego – dopuszczano do niej jedynie państwa poszkodowane przez Niemcy, które mogły domagać się roszczeń

z restytucji dóbr kultury z Niemiec i Austrii. To nie było priorytetem dla Polski. Powodem było podział ziem między państwa i ich polityka. Choć Kraków i Lwów były w rękach Austro-Węgry, agresor pozwolił na dużą autonomię i rozwój polskiej kultury. Sytuacja w Rosji była zupełnie inna. Była pogorszona przez liczne akcje konfiskacji po nieudanej walce o niepodległość.

Na konferencji w Paryżu, długotrwałe negocjacje zakończyły się 23 czerwca 1919 r. z Niemcami w Paryżu [6], Austrią 10 września 1919 r. w Saint-Germain-en-Laye [7]. Oba traktaty zawierały postanowienia dotyczące kwestii restytucji dóbr kultury. Nie dotyczyły one konkretnie kwestii polskiej.

Zgodnie z art. 238 Traktatu w Paryżu, Niemcy zostały zobowiązane do restytucji w gotówce, jak również zwrotu wszelkiego rodzaju przedmiotów i walorów, zabranych, zajętych lub zaskwestrowanych [8, s. 49], w wypadkach, gdy można stwierdzić ich tożsamość na obszarze Niemiec bądź też na obszarze ich sprzymierzeńców. Tożsame postanowienie zawierał art. 184 traktatu z Saint Germain-en-Laye zawartego z Austrią.

LEGAL BASIS FOR THE RESTITUTION FROM RUSSIA AFTER POLAND REGAINED ITS INDEPENDENCE – THE RIGA TREATY

Pierwszym aktem prawa międzynarodowego, który regulował restytucję od Rosji wprost, był traktat ryski [9]. Polska, powstrzymując wojska radzieckie, miała dobrą pozycję negocjacyjną, której niestety nie wykorzystała do końca. Na mocy art. 11 ust. 1 Traktatu Rosja i Ukraina zostały zobowiązane do zwrotu przedmiotów wywiezionych z Polski od 1772 r. Wśród nich wymieniono:

- a) all war trophies (for example banners, banners, all military signs, guns, regimental regiments, etc.), (...);
- b) libraries, book collections, archaeological and archival collections, works of art, monuments and all kinds of collections and objects of historical, national, artistic, archaeological, scientific or cultural value.

After signing the treaty, the most important issue became the implementation of its provisions. Pursuant to art. Article XI, point 15, established a Mixed Commission in Moscow, consisting of three representatives on each side and the necessary experts. It was she who decided to divide the disputed collections and archives. The last meeting of the Mixed Commission was held on 18 April 1934 – two proxies were appointed to complete the work – however, the Russian side broke cooperation.

na mocy art. 232 traktatu wersalskiego. Przeciwno prawom Polski oponowała Anglia, twierdząc, że artykuł ten ma zastosowanie jedynie do państw, które w czasie działań wojennych były niepodległe, sprzymierzone lub w stanie wojny z Niemcami, a Polska nie spełniała tych przesłanek. 28 IV 1920 r. strona polska zawarła porozumienie z Niemcami o restytucji – w którym przyznano Polsce prawo do odzyskania dóbr kultury. Rewindykacja miała być prowadzona na koszt Niemiec. Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 28 X 1920 r. [10] utworzono Komisję Rewindykacyjną jako organ Głównego Urzędu Likwidacyjnego – składała się z organu w Warszawie, delegatury w Niemczech oraz ciała pomocniczego. Zgodnie z § 2 Rozporządzenia Komisja Rewindykacyjna podejmowała wszystkie czynności poza czynnościami, które dotyczyły przedmiotów, co do których osoby poszkodowane powzięły prywatne zabiegi o ich odzyskanie. Do zakresu działania Komisji Rewindykacyjnej na mocy § 4 Rozporządzenia należało m.in. zbieranie materiałów informacyjnych co do strat, rejestracja spraw rewindykacyjnych i ich przebiegu. Co ciekawe, przy Komisji Rewindykacyjnej działała również Rada Rewindykacyjna, która była ciałem doradczym i opiniodawczym w sprawach charakteru zasadniczego, związanych z organizacją lub działalnością Komisji Rewindykacyjnej (§ 9 Rozporządzenia). W Niemczech na czele oddziału zagranicznego Komisji stał Komisarz do spraw rewindykacji, który kierował całością polskiej akcji rewindykacyjnej na obszarze Rzeszy Niemieckiej, roztaczał nadzór nad restytucją i strzegł mienia i interesów Polski w zakresie rewindykacji (§ 15 Rozporządzenia). Komisja działała również na terenie Węgier i Austrii. Data likwidacji Komisji jest dyskusyjna. Podaje się, że zlikwidowano ją w 1924 r. i przekształcono w Wydział, jednak dalej używana była pieczęć Komisji. Brakuje również wzmianki co do losów Komisji w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 27 stycznia 1927 r. o likwidacji Głównej Komisji Likwidacyjnej [11]. Ze względu na zaginięcie większości materiałów archiwalnych, obecnie nie jest możliwe odtworzenie dokładnych losów Komisji [12, s. 346].

REALIZACJA ROSZCZEŃ RESTYTUCYJNYCH Z ROSJI

Inaczej kwestia wyglądała z Rosją – powołano do życia polsko-radziecką mieszaną Komisję Polską Rewakuacyjną. Początkowo ustalono prekluzyjny termin prac Komisji, którego nie udało się utrzymać (miał to być 31 stycznia 1924 r.). Reewakuacja mienia dotyczyła głównie fabryk, torów itd. Ze strony Polski wykonywaniem traktatu zajmowała się Międzyministerialna Komisja powołana przy MSZ [13].

Na mocy art. 8 Traktatu ryskiego – „obie strony zrzekły się wzajemnie zwrotu swych kosztów wojennych tj. wydatków państwowych na prowadzenie wojny między nimi, jak również odszkodowania za straty wojenne tj. za straty które były wyrządzone im

REALIZATION OF RESTITUTION CLAIMS FROM GERMANY AND AUSTRIA

Restitution from Germany and Austria did not raise huge controversies – it was done rather efficiently and no major disputes arose. The Rewind Commission in Wiesbaden operated. Poland was not allowed to operate the Compensation Commission, which was established under the Treaty of Versailles – only countries harmed by Germany were allowed to it, which could claim claims under Art. 232 of the Treaty of Versailles. Against the laws of Poland, England opposed it, claiming that this article applies only to states which during the war were independent, allied or at war with Germany, and Poland did not meet these premises. On April 28, 1920, Poland signed an agreement with Germany on restitution – in which Poland was granted the right to regain cultural property. The recovery was to be carried out at the expense of Germany. By order of the Council of Ministers of October 28, 1920 [10], the Recovery Committee was established as the body of the Central Liquidation Office – it consisted of an organ in Warsaw, a delegation in Germany and an auxiliary body. Pursuant to § 2 of the Regulation, the Recovery Committee undertook all activities apart from activities related to objects for which the injured parties had made private attempts to recover them. The scope of operation of the Rewind Commission under § 4 of the Regulation included, among others, collecting information materials about losses, registration of rewind cases and their course. Interestingly, the Rewind Commission also operated the Revindication Council, which was an advisory and consultative body in matters of essential character, related to the organization or operation of the Revindication Commission (§ 9 of the Regulation). In Germany, at the head of the foreign branch of the Commission, a Commissioner for Recovery, who headed the entire Polish recovery campaign in the German Reich, supervised restitution and safeguarded Poland's property and interests in the field of recovery (§ 15 of the Regulation). The Commission also operated in Hungary and Austria. The date of the Commission's liquidation is debatable. It is reported that it was liquidated in 1924 and transformed into the Department, but the Commission's stamp was still used. There is also no mention of the fate of the Commission in the regulation of the Council of Ministers of January 27, 1927 on the liquidation of the Main Liquidation Commission [11]. Due to the disappearance of most archival materials, it is currently not possible to reproduce the exact fate of the Commission [12, p. 346].

REALIZATION OF RESTITUTION CLAIMS FROM RUSSIA

The situation was different with Russia – a Polish-Soviet mixed-up Polish Re-aviation Commission was established. Initially, the deadline for the work of the Commission was set, which could not be maintained (it

lub ich obywatelom na terenie operacji wojennych przez działania i zarządzenia wojenne w czasie wojny polsko-rosyjsko-ukraińskiej”. W § 1 protokołu dodatkowego z dnia 18 marca 1921 r. do artykułu VIII Rosja i Ukraina zobowiązały się do zwrotu Polsce mienia Państwa Polskiego, jak również polskich osób fizycznych i prawnych, zabranych lub skonfiskowanych przy zajęciu przez władze rosyjskie lub ukraińskie lokali Przedstawicielstwa Polskiego w Rosji i Ukrainie. W § 2 wskazano, że w razie niemożności zwrotu w naturze, mienie to będzie ocenione w rublach złotych i zwrócone w odpowiednim ekwiwalencie. Wazny był § 3, który stanowił, że przy dochodzeniu prawa własności, jak również ustalaniu wysokości strat dopuszczalne są wszelkie dowody, aż do dowodu ze świadków włącznie. Ciałem właściwym do zrealizowania tych założeń stała się Mieszana Komisja Reewakuacyjna, powołana na mocy art. XV Traktatu ryskiego. W 102. Protokole posiedzenia Rady Ministrów RP z 2 IX 1921 r., wskazano na problem z wykonywaniem traktatu już w 1921 r. – podsekretarz stanu w MSZ mówił, że Sowieci zatrzymują polskich jeńców i zakładników (polskie dobra kultury), a do Polski wysyłają **pod płaszczykiem repatriacji** elementy obce.

Rosja argumentowała, że po rewolucji październikowej, I wojnie światowej i wojnie polsko-bolszewickiej jest wycieńczona i nie pozwala jej to przyjąć żadnych zobowiązań [14, s. 585]. Uczni rosyjscy już w Rydze zapowiedzieli, że nigdy nie dopuszczą do wykonania Artykułu XI traktatu – wydawali głośne odezwy, aby przekonać opinię publiczną, także zagraniczną, o tym, że polskie roszczenia są bezpodstawne. Polaków nie dopuszczano do rosyjskich archiwów – mieli oni moc odwiedzać je we współpracy z Delegacją Rosyjską, która jednakże skrzętnie się od niej uchylała. Sowieci wymagali również formalistycznego podejścia do zapisów traktatu – wymagali od strony polskiej przedstawiania dowodów nawet na fakty oczywiste i dobrze im znane. Dodatkowo w przypadku występowania z konkretnym roszczeniem – wymagali od strony polskiej wskazania, gdzie znajduje się dany przedmiot. Rosjanie odwoływali również w jak największym stopniu wszystkie podejmowane działania.

W sprawozdaniu za rok 1924/25 [15, s. 71–73], Marian Morelowski wskazywał, że „umowa Prezesów obu Delegacji podpisana w Warszawie 10 VII 1925 r. po nader długich i uciążliwych dyskusjach i staraniach, dała rezultat poważny w postaci zobowiązania się strony sowieckiej do zwrotu przeszło siedmiuset muzealnej większych i circa 20.000 numizmatów”. Polska występowała z bardzo konkretnymi roszczeniami, np. o „wydanie Rządowi Polskiemu rzeźb marmurowych z postaciami mitologicznymi i alegorycznymi, wywiezionych z ogrodu Saskiego i Kazimierzowskiego w Warszawie w r. 1795” [16, s. 66].

W 1924 r. wskazywano, że Rosjanie odmawiali zwrotu dużych kolekcji, pozwalając na zabranie jedynie drobnych muzealiów. Udało się odzyskać wyposażenie Łazienek (376 skrzyń) i Zamku Królewskiego

was supposed to be January 31, 1924). The reloading of property concerned mainly factories, tracks, etc. From the Polish side, the execution of the treaty was carried out by the Inter-ministerial Commission appointed by the Ministry of Foreign Affairs [13].

Pursuant to art. 8 of the Treaty of Riga – “both parties renounced each other for reimbursement of their war costs, ie state expenditures to conduct war between them, as well as compensation for war losses, i.e. for losses that were caused to them or their citizens in military operations by acts and war orders during the Polish-Russian-Ukrainian war”. In § 1 of the Additional Protocol of 18 March 1921 to Article VIII, Russia and Ukraine undertook to return to Poland the property of the Polish State as well as Polish natural and legal persons seized or confiscated by the Russian or Ukrainian authorities of the Polish Representation in Russia and Ukraine. In § 2, it was pointed out that in the event of inability to return in kind, this property will be assessed in rubles of zlotys and returned in an appropriate equivalent. § 3 was valid, which provided that any evidence, up to and including evidence from witnesses, is admissible for the assertion of the right to property as well as the determination of the loss. The competent Re-administration Commission established under art. XV Riga Treaty. In the 102nd minutes of the meeting of the Council of Ministers of the Republic of Poland of 2 September 1921, the problem of the treaty was indicated already in 1921 – the Undersecretary of State in the Ministry of Foreign Affairs said that the Soviets detained Polish prisoners and hostages (Polish cultural goods), and send to Poland under the guise of repatriation, foreign elements.

Russia argued that after the October Revolution, the First World War and the Polish-Bolshevik war it is exhausted and does not allow it to accept any obligations [14, p. 585]. Russian scholars in Riga have already announced that they will never allow Article XI of the Treaty to be implemented – they issued loud appeals to convince public and foreign opinions that Polish claims are unfounded. Poles were not admitted to Russian archives – they were to be able to visit them in cooperation with the Russian Delegation, which nevertheless diligently refused it. The Soviets also demanded a formalist approach to the treaty’s provisions – they required the Polish side to present evidence even to obvious and well-known facts. In addition, in the event of a specific claim – they required the Polish side to indicate where the item is located. The Russians also postponed all measures taken as much as possible.

In the report for 1924/25 [15, p. 71–73], Marian Morelowski pointed out that “the agreement of the Governors of both Delegations signed in Warsaw on 10.2.1925 after very long and troublesome discussions and efforts, gave a serious result in the commitment of the Soviet side to return over seven hundred exhibits larger and circa 20,000 numismatts. “ Poland has made very specific claims, for example, the “Polish edition of the marble sculptures with mythological and allegorical figures, removed from the Saski and Kazimierzowski gardens in Warsaw in 1795” [16, p. 66].

(240 skrzyń) – był to wielki sukces! Dla przykładu można wskazać akt odbioru transportu z 2 maja 1922 r., w którym znalazły się przedmioty z Zamku Królewskiego i Pałacu Łazienkowskiego w Warszawie. Najcenniejszym odzyskanym zbiorem były jednak arrasy, które stanowiły 29% wartości odzyskanych od Rosji do 1924 r. Udało się odzyskać również część głów wawelskich.

Kwestia restytucji poruszała również społeczeństwo. W 1925 r. Towarzystwo „Dante Alighieri” w Krakowie „dowiedziawszy się, że Rząd sowieński czyni trudności z wydaniem niektórych zabytków sztuki, do czego zobowiązany jest na mocy traktatu w Rydze” podjęło jednogłośnie uchwałę, że „dzieła włoskich artystów zwłaszcza Madonna Francesco, czy Jacopo Franci, powinny bezwzględnie wrócić do Polski, gdyż zbiory polskie byłyby bez nich niepełne, a zabytki te są jednym z węzłów łączących dawną kulturę polską z włoską” [17, s. 53].

Ogromną rolę w procesie restytucji należy przypisać towarzystwom ochrony zabytków, w szczególności Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Przeszłości i Kultury w Moskwie, które wzięło swój początek z Wydziału Opieki nad Ruchomą Własnością Ewakuowaną i Zabytkami Sztuki Komitetu Polskiego Pomocy dla Ofiar Wojny w Moskwie, utworzonego w 1915 r. Wyodrębnienie Towarzystwa nastąpiło w 1918 r. Jego zadaniem było zbieranie informacji o polskich zabytkach, archiwach, zbiorach bibliotecznych znajdujących się w Rosji i ich zabezpieczanie w celu późniejszego przywiezienia ich do kraju – ważne było również spełnianie funkcji depozytariusza [18, s. 1].

PODSUMOWANIE

Proces restytucji po I wojnie światowej został zorganizowany w sposób, który pozwolił w jak największym stopniu na odzyskanie dużego zasobu dóbr kultury o ogromnym znaczeniu dla historii i kultury. Do Polski powróciły wtedy zbiory z Zamku Wawelskiego, Zamku Królewskiego, Pałacu na Wodzie w Łazienkach. Procedura była przeprowadzona z ogromną starannością i zaangażowaniem historyków sztuki i służb konserwatorskich. Niestety lekcja z lat 20. XX wieku nie uchroniła polskich zbiorów przed grabieżą w trakcie II wojny światowej.

In 1924, it was pointed out that the Russians refused to return large collections, allowing only small museum exhibits. We managed to recover the equipment of the Baths (376 chests) and the Royal Castle (240 boxes) – it was a great success! For example, you can indicate the act of picking up the transport from May 2, 1922, which included items from the Royal Castle and Łazienki Palace in Warsaw. The most valuable recovered collection, however, were tapestries, which accounted for 29% of the value recovered from Russia until 1924. It was also possible to recover some of the Wawel's heads.

The issue of restitution was also raised by society. In 1925, the “Dante Alighieri” Society in Krakow “learned that the Soviet government is making difficulties with the issue of some art monuments, as required under the Treaty of Riga” unanimously passed the resolution “that works of Italian artists, especially Madonna Francesco, did Jacopo Franci, should absolutely return to Poland, because Polish collections would be incomplete without them, and these monuments are one of the nodes connecting the former Polish culture with Italian” [17, p. 53].

The great role in the process of restitution should be attributed to the protection of monuments in particular – the Society for the Care of Historical Monuments and Culture in Moscow, which originated from the Department of Care for Movable Property Evacuated and Art Monuments of the Polish Aid to War Victims in Moscow, established in 1915. The separation of the Society took place in 1918. His task was to collect information about Polish monuments, archives, library collections located in Russia and to secure them in order to later bring them to the country – it was also important to perform the function of a depositary [18, p. 1].

SUMMARY

The process of restitution after the First World War was organized in a way that allowed to recover as much as possible a large stock of cultural goods of great importance for history and culture. The collections from the Wawel Castle, the Royal Castle and the Palace on the Water in Łazienki returned to Poland at that time. The procedure was carried out with great care and commitment of art historians and conservation services. Unfortunately, the lesson from the 1920s did not save Polish harvest from plunder during World War II.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Bolszewicka perfidya. „Postęp”, Poznań, wydanie z dnia 6 lipca 1924 r.
- [2] Morelowski M. O rozgrabieniu zbiorów muzealnych i naukowych polskich przez dawny rząd carski rosyjski / szkic do przetłumaczenia na język rosyjski i dlatego w stylu nieobrobiony. „Papiery Mariana Morelowskiego”, sygn. 4, AGAD.
- [3] Morelowski M. Prawne i historyczne umotywowanie zasad rewindykacji zbiorów historycznych i naukowo-artystycznych skonfiskowanych

- i przewiezionych do Rosji w XVIII, XIX i XX w. „Biuro Prac Kongresowych przy MSZ”, „Biuro Prac Kongresowych przy MSZ”, sygn. 173, AAN.
- [4] Chwalba A. *Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918*. Kraków, 2014.
- [5] MacMillan M. *Paryż 1919. Sześć miesięcy, które zmieniły świat: konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 roku i próba zakończenia wojny*. Oświęcim, 2018.
- [6] Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 23 czerwca 1919 r., (Dz. U. z 1920 r. nr 35 poz. 200).
- [7] Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzszonymi i Austrią, podpisany w Saint-Germain-en-Laye 10 września 1919 r., (Dz. U. z 1925 r. nr 17, załącznik).
- [8] Morelowski M. Komentarze uzasadniające i objaśniające do projektu artykułów traktatowych dotyczących rewindykacji zbiorów naukowo-artystycznych od 3 państw rozbiorczych zatwierdzonego przez Konferencję przedstawicieli ministerstw oraz instytucji naukowych i artystycznych, znawców prawa międzynarodowego itd. w Biurze Prac Kongresowych w Warszawie. 1919 r., „Papiery Mariana Morelowskiego”, sygn. 5, AGAD.
- [9] Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r., (Dz. U. z 1921 r., nr 49, poz. 300).
- [10] M.P. z 1920 r., nr 282–283.
- [11] Dz. U. z 1927 r., nr 5, poz. 27.
- [12] Komisja Rewindykacyjna przy Głównym Urzędzie Likwidacyjnym: Centrala w Warszawie. *Rewindykacja maszyn, koni, ekspedycja transportów 1915–1926*, sygn. 35, AAN.
- [13] Protokół posiedzenia Rady Ministrów RP z 8 IV 1921 r.
- [14] Sprawozdanie z przebiegu prac Delegacji Polskiej w Rydze.
- [15] Sprawozdanie działu muzealnego Delegacji Polskiej w Komisji Specjalnej za czas od 17 maja 1924 r. do 27 października 1925 r., „Papiery Mariana Morelowskiego”, sygn. 2., AGAD.
- [16] Protokół 17-ego posiedzenia Mieszanej Polsko-Rosyjsko-Ukraińskiej Komisji Specjalnej z dn. 31 lipca 1923 r., „Papiery Mariana Morelowskiego”, sygn. 2., AGAD.
- [17] Pismo Towarzystwa „Dante Alghieri” w Krakowie do Departamentu Muzealnego Polskiej Delegacji w Moskwie z dnia 24 lutego 1925 r., „Papiery Mariana Morelowskiego”, sygn. 4.
- [18] Dzieje organizacji. Polskie Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości i Kultury w Moskwie, sygn. 446, AAN.

Streszczenie

W 1918 roku Polska po 123 latach zaborów odzyskała niepodległość i dzięki temu mogła rozpocząć rozmowy dotyczące restytucji dóbr kultury, które zostały zagrabione przez zaborców oraz w trakcie działań wojennych. W artykule przedstawiono sposób organizacji restytucji z Niemiec i Rosji. Wskazano również na ogromną rolę prof. Mariana Morelowskiego, historyka sztuki, w czasie walki o powrót polskich dóbr kultury do Ojczyzny.

Abstract

In 1918, after 123 years of partitioning Poland regained its independence and thanks to that it could start talks about the restitution of cultural property, which was plundered by the invaders and during the WWI. The article presents the organization of restitution from Germany and Russia. The role of Marian Morelowski, an art historian, during the fight for the return of Polish cultural goods to his homeland is underlined.